

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
MANUSCRIPT CULTURE
РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

ԿԱՐԵՆ ՄԱՏԵՎՈՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/XGGR9851

ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ ԵՎ ՎԵՐԻՆ
ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԴՊՐՈՑԸ

Բանալի բառեր՝ Վալոյց ձոր, Գլաձոր, համալսարան, Վերին Նորավանք, Դավիթ
վարդապետ, վանք, Շատիկ:

Մուտք

Գլաձորի համալսարանի պատմության ուսումնասիրողները նախկինում
շատ հպանցիկ են անդրադարձել Վալոյց ձորում գտնվող և Օրբելյան իշխանների
հովանավորության ներքո գործող Վերին Նորավանքի հետ ունեցած նրա առն-
չություններին: Վերջինս դիտարկվել է որպես Գլաձորից ծագած դպրոցներից
մեկը, որը գործել է 14-րդ դարի ընթացքում, մինչդեռ այս երկու կենտրոնների
կապը շատ ավելի վաղ է սկսվել և սերտ եղել:

Վերին Նորավանքի դպրոցի գործունեության սկզբնավորումը կապվում է
Դավիթ վարդապետի անվան հետ, որը Գլաձորի թաղային պատմության ներսեւ Մշե-
ցու և Եսայի Նեցու գործակիցն էր: Այս վերջին հանգամանքով պայմանավոր-
ված՝ գրականության մեջ նա հիմնականում համարվել է միայն Գլաձորի ավագ
ուսուցիչ, երկրորդ մարդը՝ թաղային պատմության հետո, և գրեթե անտեսվել է նրա
դերը որպես առանձին դպրոցի՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդի և թաղային
տի: Դեռևս 10-րդ դարից գոյություն ունեցող Վերին Նորավանքի վերելքը և նրա
առնչությունները Գլաձորի հետ մեծապես պայմանավորված են Դավիթ վար-
դապետի գործունեությամբ, սակայն այս դպրոցը գործել է բավականին երկար՝

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ. գ. դ., karenmatevosian@gmail.com, հոդ-
վածը ներկայացնելու օրը՝ 8 հոկտեմբերի, 2024 թ., հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 10 նոյեմբերի,
2024:

ընդհուպ մինչև 15-րդ դարի վերջը: Բարեբախտաբար վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրություններով պարզվել է, որ միջնադարյան հիշատակարաններում բազմիցս նշված Վերին Նորավանքը (որի տեղն անհայտ էր համարվում) այժմ հայտնի է Շատիվանք կամ Շատիկ վանք անունով: Այս նոր անունը վանքն ստացել է 17-րդ դարի 50-ական թթ.¹ վերաշինումից հետո:

ա. Դավիթ վարդապետը Վերին Նորավանքում

Գրականության մեջ Դավիթ վարդապետին երբեմն կոչում են Դավիթ Սասնեցի¹, սակայն մեզ չհաջողվեց գտնել որևէ սկզբնաղբյուր, որտեղ Դավիթը հիշատակվում է Սասնեցի մականվամբ: Գլաձորի առաջին հետազոտողներ Դևոնդ Արիշանը և Գարեգին Հովսեփյանը, որոնք հիմնվել են սկզբնաղբյուրների վրա, նրան Դավիթ վարդապետ կամ րաբունապետ են կոչում²:

Դավթի մասին առաջին հիշատակությունը պահպանվել է 1275 թ. Մշո Առաքելոց վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում, որի ստացողը Ներսես Մշեցին էր: Գրիչ Գրիգորն իր ուսուցիչ-ստացողին մեծարանքով հիշելուց հետո, նշում է նաև վանքի վարդապետներից Դավթին. «...հայրն հասարակաց՝ Ներսէս վարդապետն խնդրել ի նուստ աշակերտէ՝ Գրիգորէ սուտանուն վարդապետէ զգիծս... ի մէջ ձմեռանս...: Եւ զմեր վարդապետն Դավթ ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յիւր արհայոքեանն»³: Հետագա հիշատակումներում ևս, Դավթի անվանը կից մականուն չի հանդիպում, ուստի մենք այսուհետև նրան կկոչենք **Դավիթ վարդապետ**, ինչպես նշված է նաև նրա ինքնագիր հիշատակարանում (մոտ. 1302 թ.) և Վերին Նորավանքում պահպանված նրա տապանաքարի վրա՝ համառոտագրությամբ. «ԴԹ ՎԴ»⁴:

Մշո Առաքելոց վանքում նրա 1275 թ. առաջին հիշատակությունից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթը Ներսես Մշեցու ընկերակիցն է եղել այդ վանքից Վայոց ձոր գալու ժամանակ, և նրանք միասին են այստեղ գործունեություն ծավալել: Քանի որ այս շրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ պատմական կանոնավոր շարադրանք չկա, մեր գլխավոր սկզբնաղբյուրը ձեռագրերի հիշատակա-

¹ Ա. Աբրահամյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1983, էջ 89, Լ. Խաչերեան, Եսայի նշեցին եւ Գլաձորի համալսարանը, Լոս Անճելըս, 1988, էջ 160-161:

² Դ. Ալիշան, Սիսական. Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 135, Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ հրատ., Անթիլիաս, 1969, էջ 108, 110, 173, 265 և այլն:

³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 459: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են:

⁴ Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, 2020, էջ 118:

րաններն են և մասամբ այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Բնականաբար, պատմական իրականությունը վերականգնելու համար ստիպված ենք նաև որոշ ենթադրություններ անել, որոնք պետք է հշուսվեն հայտնի փաստերի շուրջը և հենվեն դրանց վրա:

Ինչպես երևում է, Խաղբակյանների տարածքում գտնվող Գլաձորի համալսարանի գործունեության պայմաններում, 1290-ական թթ. կեսերին Օրբելյանները նույնպես հոգևոր դպրոց են հիմնել իրենց պատկանող վանքերից մեկում՝ Վերին Նորավանքում: Հատկանշական է, որ այս նախաձեռնության համար Օրբելյանները ներգրավել են Գլաձորի ուսուցիչներից վերը նշված Դավիթ վարդապետին: Նա առաջին անգամ 1302 թ. է հիշատակվում Վերին Նորավանքում՝ որպես վանահայր և ռաբունապետ, որն այդ ժամանակ նյութական մեծ աջակցություն է ստանում վանք այցելած մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելից⁵ (հիշատակարանին մանրամասնորեն կանդրադառնանք ստորև): Սակայն պահպանված այս տեղեկությունը չի նշանակում, թե Դավիթը Վերին Նորավանքում է հաստատվել հենց այդ թվականին:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ առկա մի տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթ գլխավորած դպրոցը գործում էր դեռևս 1297 թ.: Գլաձորի ուսուցչապետ Եսայու և Վերին Նորավանքի ռաբունապետ Դավիթ ունեցած կարգավիճակի մասին պատկերացում է տալիս Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած՝ Հայոց կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի՝ Սյունիք ուղարկած նամակին ի պատասխան, 1297 թ.⁶ Ստեփանոս Օրբելյանը Նորավանքում գումարած ժողովի հաստատմամբ մի գրություն է կազմում՝ ընդդիմանալով կաթողիկոսի որդեգրած լատինամետ քաղաքականությանը: Այդ նամակը ստորագրել են հոգևոր և աշխարհական տերեր՝ Բջնիի աթոռակալ Տեր Հովհաննեսը, Հաղբատի, Հավուց թառի, Գողթնի եպիսկոպոսները, Կեչառիսի վանահայր Խաչատուր Կեչառեցին, իշխաններ էլիկում և Լիպարիտ Օրբելյանները, Պապաք և Էաչի Խաղբակյանները: Այն ստորագրել են նաև ժամանակի նշանավոր ռաբունապատները՝ Եսայի Նեցին, որը գրում է՝ «**Ես Եսայի՝ կրասե բանասիրաց և յետին վարժապետ, իմով աշակերտոփս համախոն եմ և միաբան եմ այսմ գրոյ և վերոգրեալ արանցս...**», որից հետո՝

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018 (այսուհետ՝ Հիշատակարաններ ԺԴ, Ա), էջ 22-23:

⁶ Գրիգոր Անավարզեցին Կոստանդին Կեսարացի եպիսկոպոսի ձեռնով իր նամակը Սյունիք է ուղարկել կաթողիկոս դառնալուց մի քանի տարի հետո: Սույգ թվականը աղբյուրներում չի վկայված, մենք հավանական ենք համարում և կիրառում Մաղափա պատրիարք Օրմանյանի ենթադրած թվականը՝ 1297 (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2063):

առանձին տողով՝ Դավիթը. «Ես Դավիթ՝ նուստ ոգի փառոգի բանի և վարդապետ Հայաստանս եկեղեցույ, համախոն եւ միաբան եմ այսմ ուղղադաւան քղթոյս, որ ունի ճշմարտիւ զսուրբ հարցն աւանդութիւնն...»⁷:

Այսպիսով, նամակից երևում է, որ 1297 թ. Եսայի Նչեցին և Դավիթ վարդապետը հանդես են գալիս առանձին, ուստի տարբեր հաստատություններ են ղեկավարել: Դրանք էին Գլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը: Ուշագրավ է նաև, որ Դավիթը հիշատակվում է որպես Հայաստանի եկեղեցու վարդապետ:

Կիլիկիայում աթոռակալող կաթողիկոսների և Սյունյաց մետրոպոլիտների՝ դավանաբանական ու ծիսական հարցերում այս հակասությունը շարունակվել է նաև հետագայում: Հայտնի է Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին հաջորդած Կոստանդին Կեսարացու (1307-1322)՝ մոտավորապես նույնաբովանդակ նամակի պատասխանը, որը կազմվել է 1314 թ., մեկ այլ հավաքի ժամանակ, Հովհաննես Օրբել և Ստեփանոս Տարսայիճ եպիսկոպոսների, ինչպես նաև վերոնշյալ ռաբունապետների կողմից⁸: Գրություն վերջում եղած ստորագրությունների հատվածում կարդում ենք՝ «...Եպիսկոպոս Բիսնեաց՝ Տէր Յովհաննէս և Տէր Ստեփանոս և վարդապետ Դավիթ և Եսայի, այլ ամենայն վարդապետօս և վանօրէօս»⁹: Ուշադրության է արժանի, որ 1314 թ. նամակում Դավթի անունը հիշատակված է Սյունյաց երկու եպիսկոպոսներից անմիջապես հետո և Եսայի Նչեցու անունից առաջ: Սրա պատճառներից մեկը կարող է այն լինել, որ այդ շրջանում Խաղբակյանների դիրքերն Օրբելյանների համեմատությամբ թուլացել էին, ուստի նրանց տարածքում գործող դպրոցի ռաբունապետին առաջնություն է տրվել:

բ. Միքայել Ասորու Ժամանակագրության Վերին Նորավանքի ձեռագիրը

Վերին Նորավանքի և Դավիթ վարդապետի՝ որպես առաջնորդի և ռաբունապետի մասին գլխավոր սկզբնաղբյուրներից մեկը Միքայել Ասորու Ժամանակագրության ընդօրինակությունն է, որը գտնվում է Նոր Զուղայում (Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243, ձեռագրացուցակում՝ համար 525) և արժանի է առանձին քննության: Այս ձեռագրի էջերից մեկի վրա պահպանվել է Սյունյաց

⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 462:

⁸ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 280:

⁹ Յ. Տաշեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 180:

մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին Նորավանքում գրված ինքնագիրը: Այն հիշատակարան չէ, թեև հրատարակվել է որպես այդպիսին, այլ ավելի շուտ մի պաշտոնագիր-նվիրագիր, որտեղ Հովհաննես Օրբելը հայտնում է, որ երբ ինքը եկել է Վերին Նորավանք, վանահայր Դավիթ վարդապետը և մյուս միաբանները դիմել են իրեն՝ վանքի նյութական ապահովության համար ժողովուրդ խնդրելով և ինքն էլ շորս գյուղ է հատկացրել, որպեսզի դրանց հասույթը վանքին տրամադրվի: Դրա դիմաց նրան տարեկան երեք օր պատարագ է հատկացվել՝ Ս. Ծննդյան տոնին, և այդ հատուցումն ապահովագրվել է նվիրատվական վիճակներից հայտնի՝ Նիկիայի տիեզերական ժողովին ներկա 318 հայրապետների նզովքի բանաձևով: Փաստաթղթի կարևորությունը նկատի ունենալով՝ այն բերում ենք ամբողջությամբ.

«Յանուն յամենակալին Աստուծոյ, ես՝ տէր **Յովանէս**, յազգէ **Աւալէլեանց**, պառտաւփրանտէս Հայոց Մեծաց եւ մետրապոլիտ **Սիսական** նահանգիս, եկայի ի **Վերի Նորավանս** առ վարդայպետն **Դավիթ**, և սոփայ խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, եւ մեծ տվա(f) սոցայ ժողովուրդ **զԱնկէղի**, **զԵղիսն**, **զԵղիկնայձոր**, **զՎաղցան** ի սեպհական ժողովուրդ և թէմ, որ զամենայն հաս եւ զիրաւումս սոփայ սոցայ տացեն:

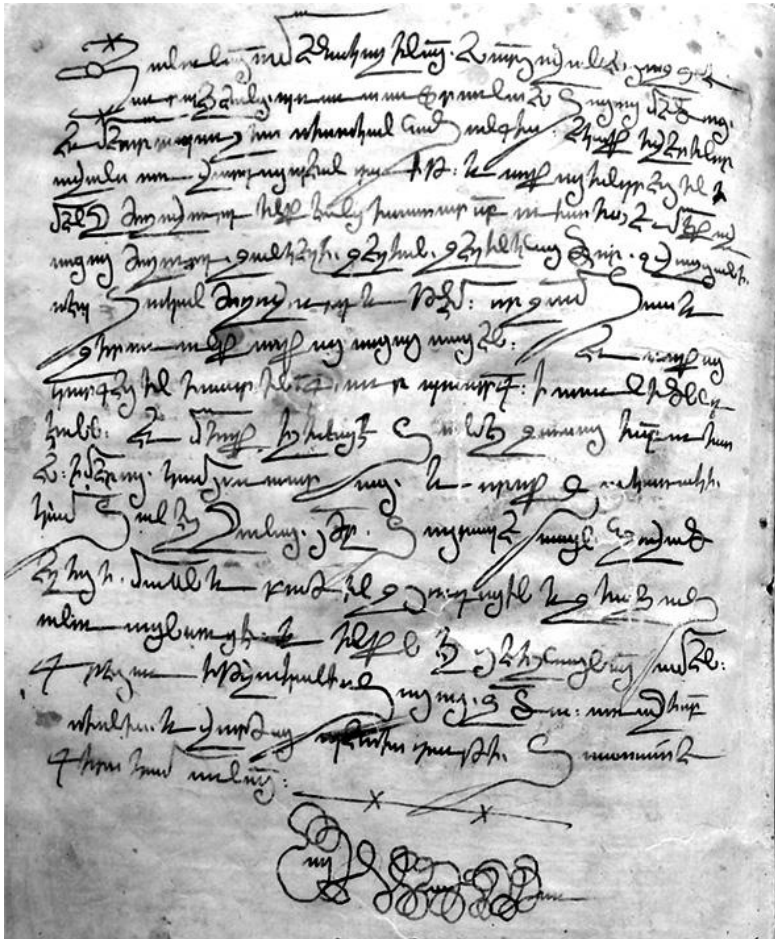
Եւ սոփայ կարգէցին ի տարին Գ (3) ատուր պատարագ ի տանի Ծննդեանն: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զսոսայ ի սուրբ ուխտէս, ի մերոց կամ յաւտարաց, և որ ոք հակառակի կամ հանել ջանայ, **ՅԺԸ (318)** հայրապետացն նզոված եղիցի, մասն և բաժին զՅուդային և զխաչահանուացն առցէ, և ինքն ելցէ ի շնո(րհա)ցն Աստուծոյ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց **ՉԾԱ (1302)**, առաջի **Սուրբ Սիոնիս** և վարժայպետիս՝ **Դավթի**:

Հաստատէ գիրս կաման Աստուծոյ:

(ստորագրություն)»¹⁰ (նկ. 1):

¹⁰ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Յուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 799 (նույնը՝ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 22-23): Գրության լուսանկարը մենք շնորհակալությամբ ստացել ենք հայագետ, դոկտոր Անդրեա Շմիդտից: Հրատարակված գրությունը ձեռագրի էջի լուսանկարի հետ համեմատելով, որոշ սրբագրումներ ենք արել, ինչպես օրինակ՝ «տվա(f)»-ը տպված է «տովա(f)», պատարագների մասին հատվածում՝ «ի տարին Գ (3) ատուր», տպված է «ի աստին Գ (3) ատուր» և այլն: Հիշատակարանի վերջում, հրատարակություններում եղել է «վարժայպետիս՝ Դավթի», իրականում՝ «վարժայպետիս՝ Դավթի» (նիշտ ընթերցումը՝ Հասմիկ Իրիցյանի):

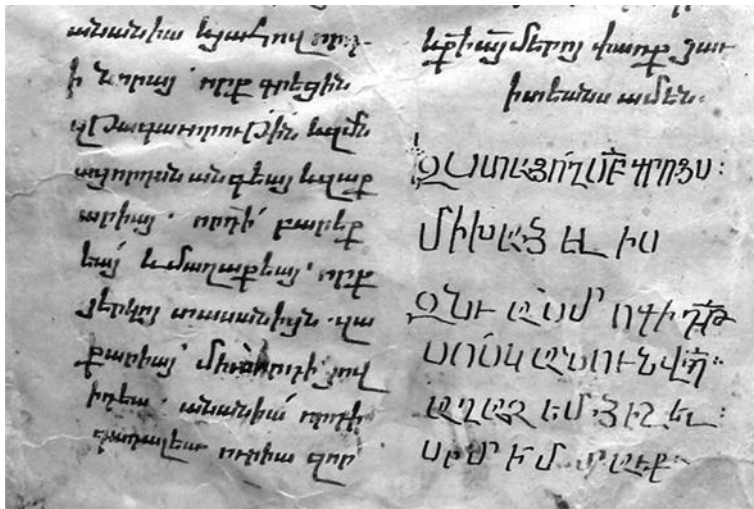

Նկ. 1. Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին նորավանքում գրված պաշտոնագիրը
(Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, ք. 232բ)

Սույն գրությունը գրվել է հիշյալ ձեռագրի մեջ, քանի որ մատյանի ստացողը հենց Դավիթ վարդապետն ու վանահայրն էր: Հատկանշական է, որ Հովհաննես Օրբելը նրան կոչում է նաև վարժապետ: Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակում տեղ է գտել նաև ձեռագրի մի հիշատակագրություն, որի գրի մասին ցուցակագրողը ծանոթագրում է «մեծ երկաթագրով»: Այն հետևյալն է՝ «Զստացող սուրբ գրոցս Միխայելիս զնւստ ոգի Դաւիթ սոսկանուն վարդապետ, աղաչեմ յիշել սրտի մտաւք» (էջ 246բ)¹¹:

¹¹ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Յուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 799:

Հիշատակագրության լուսանկարից դատելով՝ կարծում ենք, որ այն Դավթի ինքնագիրն է (նկ. 2): Հետաքրքիր է, որ այստեղ նա իր մասին օգտագործում է «գնևաստ ոգի» արտահայտությունը, որը կիրառել է նաև վերը նշված՝ կաթողիկոսին ուղղված 1297 թ. ընդհանրական նամակը ստորագրելիս: Իր անունը նա գրել է համառոտագրված՝ «ԴԹ սոսկանուն ՎՊ»: Յավոք, ձեռագրի բուն գրչի անունը հայտնի չէ, բայց նրա թողած մյուս հիշատակագրությունները ձեռագրի սովորական գրչությամբ են, իսկ այս մեկի՝ գլխագրերով լինելը և վերը նշված մանրամասները թույլ են տալիս այն համարելու Դավթի ձեռքով գրված:

Նկ. 2. Դավիթ րաբունապետի ինքնագիր հիշատակարանը
(Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, էջ 246բ)

Ինչպես երևում է, բուն մատյանն առնվազն մի քանի տարի ավելի վաղ է ստեղծվել: Համենայն դեպս, 1302 թ. Հովհաննես Օրբելի գրության թվականն է, ոչ թե մատյանի գրչության: Բարեբախտաբար, ձեռագրում առկա են նաև այլ հիշատակագրություններ, որոնք էական տվյալներ են պարունակում: Դրանք դուրս են մնացել Նոր Զուլայի ձեռագրացուցակից և մեզ են հասել համապատասխան էջերի լուսանկարներով¹²:

Հիշատակագրություններից մեկը բովանդակությամբ պարզ է. «Զստացող գրոցս զԴաւիթ վարդապետն յիշեցէք ի Տէր» (էջ 189բ): Մյուսը կարևոր է այն առումով, որ Դավիթը կոչվում է րաբունապետ. «Զստացաւ այսմ տառիս զԴաւիթ րաբունապետն յիշեսցիք առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի, ո՛վ դաս

¹² Լուսանկարը մեզ տրամադրել է դոկտոր Անդրեա Շմիդտը, որին շնորհակալություն ենք հայտնում:

լուսոյ, և դո՛ւք յիշեալ լիջի՛ք առաջի անմահն Քրիստոսի» (էջ 93բ): Հաջորդ հիշատակագրութիւնը՝ փառաբանական լինելով հանդերձ, շատ կարեւոր տեղեկութիւն է տալիս Դավթի մասին՝ որպէս թարգմանչի. «Զբարեացապարտն ամենայն բարեաց և զթարգմանիչն ճին և նոր պատմութեան գրոց, մանաւանդ այսմ լուսագարդ մատենիս, զմեծապատիւ րաբունին և զփառոզն տիեզերահռչակ և զամենագով սուրբ վարդապետն զԴավթ յիշեցեմ ի Քրիստոս, ո՛ր պատուական ընթերցողքս առաջի Տեառն զենլոյն Յիսուսի» (էջ 98ա):

Դժվար է ասել, թե ինչ ճանապարհով, գուցէ ընդօրինակութեամբ, այս հիշատակարանը նախանցյալ դարում ծանոթ է եղել Գարեգին Զարբհանալյանին, որը Միքայել Ասորու երկի թարգմանութեան առնչությամբ այն ամբողջությամբ մեջբերում է, սկզբում գրելով. «Դարձեալ յայլում յիշատակագրի»¹³: Ինչպէս հայտնի է, Միքայել Ասորու ժամանակագրութիւնը 13-րդ դարում հայերեն երկու թարգմանութիւն է ունեցել, առաջինը կատարել են Վարդան Արեւելցին և ասորի բժիշկ Իշոխը, երկրորդը՝ Փայլակ Անթապյանի համոզմամբ՝ Դավիթ վարդապետը¹⁴: Այդ թարգմանութիւնները զգալիորեն տարբերվում են իրարից, և պատահական չէ, որ հաջորդաբար հրատարակվել են Երուսաղեմում առանձին գրքերով 1870 և 1871 թթ.¹⁵:

Հարկ է նշել, որ Փ. Անթապյանը Դավթի թարգմանիչ լինելու մասին հիշատակարանին ծանոթ է եղել Գ. Զարբհանալյանի հրատարակութիւնից, որը մեջբերում է, սակայն թերևս վրիպմամբ, այնտեղ «զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց» բառերից հետո բացակայում են «...մանաւանդ այսմ լուսագարդ մատենիս...» կարևոր խոսքերը: Այնուհանդերձ, նա գրում է. «Մեզ թվում է, որ այս Դավիթը հենց այն անձնավորութիւնն է, որին մենք փնտրում ենք, իբրև Բի թարգմանիչ (նկատի ունի 2-րդ թարգմանութիւնը — Կ. Մ.): Թե ով է նա, որ այսքան շուտ գովասանքի է արժանացել, դժբախտաբար, դեռ չի ճշտված: Ստույգ է, որ նա գիտնական է և «թարգմանիչ»: Իբրև այդպիսին, նա միանգամայն կարող էր ձեռնամուխ լինել նման թարգմանչական աշխատանքի և, ըստ երևույթին, հենց այդպէս էլ վարվել է և դարձել Բ-ի թարգմանիչը»¹⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, նոր Զուղայի ձեռագիրը՝ իր հիշատակարաններով և Հովհաննէս Օրբելի պաշտոնագրով, կասկած չի թողնում, որ վերոնշյալ հիշա-

¹³ Գ. Զարբհանալեան, Թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 570:

¹⁴ Փ. Անթապյան, Վարդան Արեւելցի, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 342-345:

¹⁵ Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն, յերուսաղէմ, 1870, ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի, յերուսաղէմ, 1871:

¹⁶ Փ. Անթապյան, նշվ. աշխ., էջ 345:

տակարանում որպես թարգմանիչ նշված Դավիթը Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ Դավիթ վարդապետն է: Մեր նպատակից դուրս է Միքայել Ասորու երկի թարգմանությունների խնդրի շուրջ ծավալվելը, միայն հարկ ենք համարում նշել, որ տեական ժամանակ այդ հարցի ուսումնասիրությամբ զբաղված դոկտոր Անդրեա Շմիդտի կարծիքով, Նոր Զուղայի ձեռագիրն առաջին թարգմանության (Վարդան Արևելցու) հնագույն օրինակն է, և այդտեղ Դավիթը կարող էր լինել միայն ժամանակագրության շարունակողը կամ խմբագրողը¹⁷:

Այս արժեքավոր ձեռագրի մասին պետք է ավելացնել, որ Դավիթը, հավանաբար, Ասորու երկի՝ իր լրացումներով տարբերակից այս մատյանն ընդօրինակել է տվել իր համար, ուստի հանդես է գալիս որպես ստացող: Յավոք, գլխավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, որտեղ թերևս այլ կարևոր տվյալներ կարող էին լինել ձեռագրի և թարգմանության մասին, դրանց թվականները, ինչպես նաև՝ բուն գրչի անունը: Ամեն դեպքում, ինչ էլ որ պահպանվել է, արդեն իսկ մեծ արժեք է ներկայացնում թե՛ մատենագրական-թարգմանական, թե՛ պատմական առումով:

գ. Դավիթ վարդապետը և Գլաձորի համալսարանը

Այժմ, երբ որոշակի տվյալներ ունենք Դավիթ վարդապետի և նրա՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ լինելու մասին, տեսնենք, թե ինչ առնչություն է նա ունեցել Գլաձորի համալսարանի հետ: Հարկ է նշել, որ Դավիթը մի քանի անգամ հիշատակվում է Գլաձորում, որից ելնելով ուսումնասիրողները նրան համարել են Նսայի Նչեցու օգնականը՝ երկրորդ մարդը ռաբունապետից հետո: Յավոք, Դավիթ վարդապետի գլաձորյան հիշատակությունները չեն դիտարկվել ժամանակագրական հաջորդականությամբ և չեն քննվել ըստ էության: 1282 թվականից գործող Գլաձորում Դավիթն առաջին անգամ հիշատակվում է 1307 թ.՝ որպես մի ձեռագրի պատվիրատու: Հաջորդ երկու հիշատակություններն էլ յուրահատուկ են, և մենք դրանց կանդորադառնանք ստորև:

Գարեգին Հովսեփյանը, մեջբերելով Տիրատուր Կրիկեցու 1309 թ. հիշատակարանը, որտեղ ասվում է՝ «ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դաւթայ»¹⁸, ավելացնում է. «այստեղ յիշատակուած Դավիթը Նչեցու օգնա-

¹⁷ Այս մասին Անդրեա Շմիդտը մեզ տեղեկացրել է անձնական գրույցի ժամանակ և նամակագրությամբ:

¹⁸ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 156:

կանն էր իբրեւ վարժապետ»¹⁹: Նկատենք, սակայն, որ առնվազն տարօրինակ է, երբ Նչեցին կոչվում է «մեծ», մինչդեռ Դավիթը՝ «եռամեծ»: Լևոն Խաչերյանը Դավթի մասին նշում է, թե նա Գլաձորի համալսարանում եղել է «Եսայի Նչեցուց հետո երկրորդ դեմքը»²⁰, մեկ այլ տեղում մասնավորեցնում՝ «Եթե ժամանակակից տերմինաբանությամբ արտայայտուենք՝ Դավթ Սասնեցին հանդիսացել է Գլաձորի համալսարանի «պրոռեկտորը»²¹:

Իրականում, ճիշտ է՝ Դավիթը կապված է եղել Գլաձորի հետ դեռևս Ներսես Մշեցու ժամանակից, բայց հանդիսացել է Օրբելյանների հովանու ներքո գործող Վերին Նորավանքի վանահայրն ու ռաբունապետը: Գլաձորում նա հիշատակվում է երեք անգամ, մինչդեռ Եսայի Նչեցին՝ շուրջ 60 անգամ: Առաջին հիշատակումը, ինչպես նշվեց, 1307 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում է, որի գրիչ Պողոսը նախ փառաբանական խոսքեր է ձոնում Օրբելյան իշխաններ Բուրթելին ու Բուղդային, ապա ստացողի մասին նշում. «Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ վարժապետին Դավթի, [ի] վայելումն անձին իւրոյ եւ յետ աստեացս յիշատակ իւրն հոգոյ»²²: Այնուհետև գրիչը շարունակում է շարադրանքը, խնդրում է հիշել նաև իրեն և հիշատակարանի վերջին պարբերության մեջ հիշատակում ռաբունապետ Եսայի Նչեցուն ու նրա աշակերտ Տիրացուին: Այսինքն, ըստ այս հիշատակարանի, Դավիթը, որ մեծ վարժապետ է, ընդամենը ձեռագիր է պատվիրել Գլաձորում աշխատող գրչին:

Ըստ ամենայնի, Դավիթը հաճախ է այցելել Գլաձոր, հավանաբար նաև դասավանդել է: Կարծում ենք, որ նրա՝ գիտնականի բարձր հեղինակությունը, ինչպես նաև Օրբելյանների հովանավորությամբ գործող վանքի առաջնորդ լինելու հանգամանքն է պատճառը, որ հենց Եսայի Նչեցու ցուցումով, Դավթի ներկայությամբ ժամանակ գրված գլաձորյան հիշատակարաններում առանձնակի մեծարանքով է նշվել նրա անունը:

Ինչպես վերը տեսանք, 1309 թ. Տիրատուր Կիլիկեցու հիշատակարանում արձանագրված է. «ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դավթայ»: Խոսուեն է նաև Դավթի անվան վերջին հիշատակությունը Գլաձորում՝ 1321 թ. Կյուրիոն գրչի ընդօրինակած Ավետարանում (Բրիտանական գրադարան, Add. 15. 411)՝ «ի հայրապետութեան սուրբ և բազմեղանիկ հոեառաց

¹⁹ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 265: Այդտեղ Տիրատուրի հիշատակարանի թվականը վրիպմամբ 1300 է նշված:

²⁰ Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ, XIII-XIV դդ., Երևան, 1973, էջ 150:

²¹ Լ. Խաչերյան, Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի համալսարանը, էջ 161:

²² Հիշատակարաններ ԺԴ, Ա, էջ 135:

Հայոց՝ երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոյ մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա»²³։ Ինչպէս տեսնում ենք, Դավթի անունը Նշեցու անունից առաջ է գրվել։ Այսպիսի բաները պատահական չեն լինում, և անհնար է, որ «երկրորդ դեմքի» անունը «առաջին դեմքի» անունից առաջ գրվի։ Կարծում ենք՝ ակնհայտ է, որ Դավթի՝ որպէս Գլաձորում Եսայի Նշեցուց հետո «երկրորդ մարդը» լինելու մասին վերը նշված տեսակետն անընդունելի է։

Հատկանշական է, որ այդ նույն շրջանում Դավիթ վարդապետին՝ ռաբունապետի կարգավիճակով, տեսնում ենք արդեն իր վանքում՝ Վերին Նորավանքում։ Հովհաննէս Օրբելի 1302 թ. գրությամբ մատչանից հետո այստեղ մեկ այլ ձեռագիր՝ Ավետարան է գրվել 1312 թ. (Վրաստանի ձեռագրերի ինստիտուտ, 40)։ Բենեդ կրոնավոր գրչի հիշատակարանում ասվում է. «գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ[իմ] ԶԿԱ (1312), ձեռամբ սուտանուն կրանատորի՝ Բենեդի, ի գաւառս յեղեգեաց, ի վանս, ուր Վերի Նոր[ավ]անս կոչի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիոնիս և Մարտ Լուսոյ, յառաջնորդութեան սուրբ ռաբունապետիս Դաւթի և եղբարորդոյ իւր՝ Կարապետի»²⁴։ Ինչպէս Հովհաննէս Օրբելի 1302 թ. գրությունը պարունակող ձեռագրում, այստեղ ևս Դավթին տեսնում ենք իր վանքում՝ որպէս առաջնորդի և ռաբունապետի։ Հիշատակարանում հետաքրքիր է նաև Դավթի եղբորորդի Կարապետի հիշատակութիւնը՝ որպէս նրա օգնականի։

1318 թ. Վերին Նորավանքում ժողովածու է ընդօրինակել Մատթե գրիչը (Նոր Զուղա, 478), որը հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ տառս ձեռամբ Մաթէի սուտանուն քանանայի, ի տեղիս, [որ կ]ոչի Նորավանս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ս[իոնի], առ ոտս ամենեւեջանիկ ռաբունապետի Դաւթի, թվիս ԶԿԷ (1318)»²⁵։

Այսպիսով, Գլաձորի համալսարանի ծաղկման տարիներին՝ 1302, 1312, 1318 թթ., Դավիթ վարդապետը որպէս առաջնորդ և ռաբունապետ հիշատակվում է Վերին Նորավանքում։ Տեղի ձեռագրերի հիշատակարաններում նա կոչվում է «ռաբունապետ», «սուրբ ռաբունապետ», «ամենագով սուրբ վարդապետ», «երջանիկ ռաբունապետ»։ Պահպանվել է նաև Հովհաննէս գրչի ընդօրինակած մի ժողովածու (ՄՄ 1981), որի անթվական հիշատակարանում անկասկած նույն Դավթին է հիշատակվում. «Ձերջանիկ և զբազմաշնորհ զերիցս երանեալ ռաբուլնապետն Դ[ավի]թ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, և զիս՝ զՅով[ան-

²³ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 412-413,

²⁴ Նույն տեղում, էջ 216,

²⁵ Նույն տեղում, էջ 361։

նէս] նուաստ աղա[չեմ]»²⁶: Հնարավոր է, որ Դավիթ վարդապետի անվան հետ է կապվում և նրա փառաբանմանն է նվիրված նաև ժամանակին Ղևոնդ Ալիշանի հրատարակած մի չափածո նամակ²⁷:

Կարծում ենք, որ Դավթի ղեկավարած Վերին Նորավանքի դպրոցը նույնպես ունեցել է վարդապետական ուսմամբ շրջանավարտներ, բայց, քանի որ այս կրթարանը չունեւր զույգ լսարան (քահանայական և վարդապետական), ինչպես Գլաձորը, այդ պատճառով չի հիշատակվում որպես «համալսարան»: Սակայն հետաքրքիր է, որ Գլաձորի գործունեության դադարումից (1338 թ.) բավական ժամանակ հետո՝ 1360 թ. գրված մի հիշատակարանում Վերին Նորավանքը Գլաձորի համալսարանի նման անվանվում է «երկրորդ Աթենք»։ «Տէր Սարգիս, սնեալ և վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից և յերկրորդ յԱթէն ի Վայոս ձորն, ի հռչակատւ և յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս...»²⁸ (հիշատակարանին կանգրադառնանք քիչ հետո):

1321 թ. վերը նշված Ավետարանի առնչությամբ հարկ է ավելացնել, որ նրա հիշատակարաններից մեկում գրիչ Կյուրիոնի մասին ասվում է. «յիշեալ ի Տէր, նաեւ զբազմավէր հոգիս՝ զՎերինն գծողիս. ամէն: Եւ ապա զմիշտ յիշելին զմեծ բաբունապետ նորին՝ Դավիթ»²⁹: Նույն մատյանում հիշատակարան է գրել նաև Դավիթն ինքը, որի համաձայն նա մատյանը նվիրել է Վայոց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածնի առաջնորդ, իր սան և հոգեւոր զավակ Մկրտչին՝ «նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց՝ Դավիթ, շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս Սուրբ Աստուածածնին եւ առաջնորդի Սուրբ Անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգեւոր որդեկին իմոյ, ի յիշատակ հոգոց իմոց»³⁰:

Հենց այս Կյուրիոնն էլ փոխարինել է իր ուսուցիչ Դավթին Վերին Նորավանքում՝ որպես առաջնորդ և բաբունապետ: Դավիթ վարդապետի մահվան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Սակայն 1329 թվականին նա արդեն մահացած էր և հուղարկավորված Վերին Նորավանքում: Այդ է վկայում 1329 թ. վանքի նոր առաջ-

²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020 (այսուհետ՝ Հիշատակարաններ ԺԴ, Բ), էջ 399-400:

²⁷ Ղևոնդ Ալիշանի հրատարակած չափածո նամակի տների սկզբնատառերը հոդրում են. «Ի Դավիթ ի նուաստ յաշակ(ե)րտէս», բայց հրատարակիչը հեղինակի կամ հասցեատիրոջ հարցում երկմտում է, գրելով՝ «Առ տյն Դավիթ կամ ի տյն Դաւթէ»: Ընդհանուր առմամբ, այն վարդապետի փառաբանությունն է: Սակայն հասցեատիրոջ հարցում կան տարակուսելի հատվածներ (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135): Յավով, Ալիշանը նամակից միայն մի հատված է հրապարակել, թերևս ամբողջական տեքստի հասանելիությունից հետո հնարավոր կլինի այն ավելի միշտ մեկնաբանել:

²⁸ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. է, Երուսաղեմ, 1974, էջ 218:

²⁹ Հիշատակարաններ ԺԴ, Ա, էջ 412:

³⁰ Հիշատակարաններ ԺԴ, Ա./ կամ՝ նույն տեղում, էջ 413:

նորդ Կյուրիոնի պատվիրած մատյանում եղած հիշատակարանը, որտեղ վերջինս հիշատակվում է որպես «սպասաւոր սուրբ գեղեզմանի Բաբունապետին Դաւթի»³¹: Երջանիկ պատահականությամբ (երբ նկատի ենք ունենում Ներսես Մշեցու և Նսայի Նչեցու գերեզմանների տեղի անհայտ լինելը), պահպանվել է նաև Դավիթ վարդապետի անվանակիր տապանաքարը Վերին Նորավանքում:

դ. Վերին Նորավանքի տեղորոշումը Շատիկ վանքում

Գլաձորը և Վերին Նորավանքն իրարից հեռու չեն գտնվել: Դրանք Վայոց ձոր գավառի այն մասում են, որն ըստ որոշ սկզբնաղբյուրների՝ նաև **Եղեգաց** է կոչվում՝ ընգրկելով Եղեգիս գետի հովիտը և ավազանը: Մինչև վերջերս այս երկու վանքերը բախտակից էին տեղորոշման առումով, այսինքն երկուսի ստույգ տեղն էլ համարվում էր անորոշ: Ինչպես տեղանունների բառարանն է նշում, «Նորավանք Վերին..., Վայոց ձոր գավառում, Եղեգիս գետի հովտում: Ճշգրիտ դիրքը հայտնի չէ»³²: Բարեբախտաբար, Վերին Նորավանքի տեղորոշման խնդիրն այժմ կարելի է լուծված համարել՝ շնորհիվ Տիգրան Մկրտչյանի կատարած ուսումնասիրություն³³:

Քանի որ նրա գիրքը հրապարակված է (նաև համացանցում հասանելի), մենք չենք ներկայացնի հարցի մանրամասները, Վերին Նորավանքի տեղորոշման շուրջ եղած տարբեր կարծիքները և այլն, այլ կվկայաբերենք միայն այն հիմնական փաստերն ու կովանները, որոնք ականերև են դարձնում Վերին Նորավանքի և այժմյան Շատիկ վանքի (կամ Շատիվանքի) նույնությունը: Տեղում եղած նյութերը, ինչպես օրինակ՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, պատի մեջ ագուցված 931 թ. արձանագրությամբ խաչքարը և Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը՝ 930-ական թթ. Ոստին (Հոստուն) գյուղից վեր Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի և գահերեց իշխան Սմբատի ջանքերով վանքի հիմնադրման ու եկեղեցու կառուցման մասին (որի անունը, ցավոք, պատմիչը չի նշում)³⁴, վկայում են, որ այն գոյություն է ունեցել 10-րդ դարից: Տեղի 1655-1656 թթ. երկու վիմական

³¹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 316:

³² Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Ֆախյան, Հ. Բաբունյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. 4, Երևան, 1998, էջ 23:

³³ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի պատմության նոր էջեր. Վերին Նորավանքի տեղը, Երևան, 2017: Գրքի թվային տեղադրված է www.armenianart.org կայքի Գրեթե բաժնում: Այս գրքի խմբագիրը լինելով՝ մենք հետազոտական աշխատանքի ընթացքում մասնագիտական խորհուրդներով ուղղորդել ենք անկախ հետազոտող Տիգրան Մկրտչյանին, որը մեծ աշխատանք է կատարել Վայոց ձորի հուշարձանները տեղում ուսումնասիրելու գործում և կարևոր բացահայտումներ արել:

³⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 258:

արձանագրություններն էլ վկայում են վանքի վերաշինման և եկեղեցու կառուցման մասին, որը կատարվել է շահաբասյան աղետից կես դար անց, այս կողմերը եկած վաճառական Հակոբ Զուղայեցու ծախսերով³⁵: Այդ ժամանակ վանքը նաև շրջապատվել է ամուր պարիսպներով (նկ. 3):

Շատիկ վանքի եկեղեցու պատերի մեջ անկանոն շարված են հին եկեղեցու՝ 13-14-րդ դարերի վիմագրական հատվածներով քարեր: Հենց դրանք էլ հնարավորություն են տալիս ճշտելու վանքի անունն այդ շրջանում: Դրան նպաստում են նաև պատմական հարակից տվյալները, մասնավորապես՝ Հովհաննես Օրբելի

Նկ. 3. Վերին Նորավանքը (Շատիկ վանք) հառավից

վերը բերված նվիրատվական պաշտոնագիրը:

Վանքի անվան մասին նախ տեղեկանում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմությունից, որտեղ նա Վայոց ձորի վանքերը թվարկելիս՝ եպիսկոպոսանիստ (Ամաղուի) Նորավանքից տարբերելու համար՝ այն նշելուց հետո («Նորավանք, որ յետոյ եղև եպիսկոպոսարան»), անմիջապես շարունակում է՝ «միև Նորա-

³⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III՝ Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բաբխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 156-160:

վանք»³⁶: Ինչպես վերևում տեսանք, հիշատակարաններում այն կոչվում է Վերին Նորավանք. մի անուն, որից դատելով ավելի բարձրագիր է եղել եպիսկոպոսանիստ Նորավանքից:

Վերին Նորավանքի գլխավոր եկեղեցին հիշատակարաններում կոչվում է Սուրբ Սիոն: Շատրիկ վանքի եկեղեցին նույնպես կոչվում է Սուրբ Սիոն, որը հին եկեղեցու տեղում և նրա քարերով է կառուցվել: Ի դեպ, Շատրիկ վանքը եպիսկոպոսանիստ Նորավանքից անհամեմատ բարձրագիր վայրում է գտնվում:

Որո՞նք են նույնացման հիմնական փաստերն ու կռիվները:

Ինչպես վերը նշեցինք, 1302 թվականի գրությունը Հովհաննես Օրբելը հիշատակում է Վերին Նորավանքին իր տված գյուղերը. «...ես՝ տէր **Յովանէս...** եկայի ի **Վերի Նորավանս** առ վարդապետն **Դավիթ**, և սոքայ խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ իմեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, եւ մեք տվա(մ) սոցայ ժողովուրդ **գԱնկէղի, զեղիսն, զեղիկնայծոր, զՎաղցան ի սեպհական ժողովուրդ և թէմ**»³⁷:

Շուրջ չորս տասնամյակ անց, Հովհաննես Օրբելի հաջորդ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճին հաջորդած Սարգիս մետրոպոլիտը (այդ պաշտոնում հիշվում է 1337 թ.) Շատրիկ վանքի մի վիմագրում հաստատում է բնակավայրերից երկուսի պատկանելությունը վանքին: Սարգսի վիմագիրը պահպանվել է եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորի արևելյան մասում: Այն հետևյալն է. «ԵՄ՝ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳԻՍ, ՏՎԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԱՐՏԻՐՈՍ՝ ԻՒՐ ՄՏԱԽՔ, ՈՒ ԱՆԳԵՂԻ ՈՒ ԵՂՆԻՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍԻԳ[ՃԺ]Ը: (318) ՀԱ(Յ)Ր(ԱՊԵՏԱՅ) Ն(ՈՎԻ) ՀԱԿ(ԱՌԱԿՈՂՆ)»³⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, արձանագրության մեջ կրկնվում են Հովհաննես Օրբելի Վերին Նորավանքին նվիրած գյուղերից երկուսի անունները՝ **Անգեղի** և **Եղնիս**: Այսինքն, Սարգիս մետրոպոլիտը՝ որոշ իմաստով, վերահաստատել է Հովհաննես Օրբելի նվիրատվությունը Վերին Նորավանքին: Մյուս երկու գյուղերն այդ ընթացքում հավանաբար անցել են այլ տիրոջ, բայց դրա փոխարեն Սարգիսն ավելացրել է. «Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԱՐՏԻՐՈՍ՝ ԻՒՐ ՄՏԱԽՔ»: Խոսքը հավանաբար նահատակի մատուռ-սրբավայրի մասին է, որը գտնվում է Շատրին գյուղի մոտ, և որի «մուտք»-երը (եկամուտները) Սարգիսը նույնպես հատկացրել է Վերին Նորավանքին:

Հատկանշական է, որ Հովհաննես Օրբելի գրության հետ համընկնում է նաև վերջում եղած «անեծքի բանաձևը»՝ հակառակողը պետք է նզովված լինի 318

³⁶ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 339-340:

³⁷ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 22:

³⁸ Դիվան, III, էջ 157:

հայրապետներից, և այն, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Սուրբ Սիոնին կցվող **Ժողովրդի մասին է, նվիրագրում՝ «ի սեպհական ժողովուրդ...», վիմագրում՝ «ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍ»**: Այնպիսի տպավորություն է, որ վիմագրի տեքստը կազմելիս աչքի առաջ ունեցել են Հովհաննես Օրբելի նվիրագիրը:

Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես Օրբելի՝ Վերին Նորավանքին տված գյուղերից երրորդի անունը նույնպես գտնում ենք Շատիկ վանքում: 14-րդ դարի գրչության մեջ հատվածաբար պահպանված վիմագիրը վկայում է. «(Ի ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ) ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍՄԲԱՏԱՅ, ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ՈՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ... ՏՎԱՔ ՎԱՂԻՅԱՆՈ ՈՒՌՈՒՅ ԱՐՏՆ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆ...»³⁹: Ճիշտ է, այստեղ խոսքը Վաղցա կամ Վաղիցան ողջ գյուղի մասին չէ, այլ տեղի մի արտի, սակայն ակնհայտ է միջավայրի ընդհանրությունը:

Եվ վերջապես, Շատիկ վանքի 13-14-րդ դդ. արձանագրությունների բեկորների մեջ Տիգրան Մկրտչանը նկատել ու հրապարակել է մի վիմագիր, որը դուրս է մնացել վիմագրության Դիվանից, և որտեղ, ըստ էության, նշված է Նորավանք տեղանունը⁴⁰: Այն Ս. Սիոն եկեղեցու հարավային պատի մեջ որպես շինաքար օգտագործված արձանագիր քար է, որը նվիրատվական վիմագրի մի հատված է պարունակում (նկ. 4):

Երրորդ տողում հստակ երևացող «**ՐԱՎԱՆ**» բառը, վստահաբար, այս վանքի իսկական՝ **[ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք]** անվան մասնիկն է: Հավանաբար դրանից առաջ պիտի լիներ նաև տեղանվան «**Վերին**» բաղադրիչը, սակայն կարող էր նաև չլինել: Վերին Նորավանքի հիշատակություններում ամենուր չէ ներկա «**Վերին**» բնորոշումը: Օրինակ, վերը մեջբերված՝ 1318 թ. Մատթե գրչի հիշատակարանում ասվում է. «Գրեցաւ... ի տեղիս [որ կ]ոչի **Նորավանս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ս[իոնի]**, առ ուստ ամենեւեջանիկ

Նկ. 4. Վերին Նորավանքում վիմագրի հատված [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկով (լուսանկարը Տիգրան Մկրտչյանի)

³⁹ Նույն տեղում, էջ 156:

⁴⁰ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի..., էջ 37, 77:

Նկ. 5. Դավիթ վարդապետի տապանաքարը
Վերին Նորավանքում
(լուսանկարը Կարեն Մաթևոսյանի)

բայց նրա վիճագիրը հայտնի է եղել և տեղ է գտել վիճագրության Դիվանում՝ «Դ(ԱԽԻ)Թ Վ(ԱՐ)Դ(ԱՊԵՏ)»⁴²: Բարեբախտաբար, տապանաքարը, որի վրա քանդակված է նաև վարդապետական գավազանի կոր վերնամասն անսովոր ձևով բռնած ձեռք, այժմ տեսանելի է (Նկ. 5): Հետաքրքիր է, որ ճիշտ նույնպիսի վերնամասով գավազանով է պատկերված Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցին՝ շուրջ 1320-ական թվականներին Թորոս Սարկավազի ստեղծած մանրանկարում (որտեղ պատկերված են նաև համալսարանի ուսուցիչներն ու սաները):

Մեկ այլ տվյալ. հիշատակարանների տեղեկություններից հայտնի է, որ Վերին Նորավանքը պատկանել է Օրբելյաններին: Շատիկ վանքի Ս. Սիրունի հարավային պատի արևմտյան և արևելյան ծայրերում դրված երկու քարերի վրա եղած արձանագրության հատվածներից կարելի է ենթադրել, որ այն նվիրատվություն է եկեղեցուն՝ Տարսայիճ Օրբելյանի դուստր Ասփայի հիշատակին՝

ՐԱՐՈՆԱՎԵՏԻ ԴԱՎԻԹ»: Այսինքն, Սուրբ Սիրունը՝ որպես տեղի գլխավոր եկեղեցու անուն, նաև Դավիթ ռաբունապետի հիշատակում ցույց են տալիս, թե որ վանքի մասին է խոսքը (եպիսկոպոսանիստ Նորավանքը Ս. Կարապետի անունով էր, նաև ուներ Ս. Ստեփանոս մեծ եկեղեցի):

Հաջորդ տվյալը վերաբերում է Դավիթ վարդապետի գերեզմանին: Ինչպես վերը նշվեց, 1329 թ. Վերին Նորավանքի նոր վանահայր Կյուրիոնը կոչվում է սպասավոր «սուրբ գերեզմանի Րաբունապետի Դավթի»⁴¹, այսինքն՝ նա հուղարկավորված է եղել այդտեղ: Շատիկ վանքի Ս. Սիրուն եկեղեցու արևելյան կողմում՝ եկեղեցու պատից ոչ հեռու, պահպանվել է ռաբունապետ Դավիթ վարդապետի տապանաքարը: Այն համարվել է «վիատակներով ծածկված»,

⁴¹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ... հ. Բ, էջ 316:

⁴² Դիվան, III, էջ 161:

«ՆՎԷՐ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍ:Ճ: ԴԵԿԱՆ... ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՍՓԻՆ ԴՍՏԵՐ ՄԵԾ ԻՇ[ԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱՅԻՃԻ]»⁴³: Ասփան, որն Արցախի Գրիգոր իշխանի կինն էր, մահացել է 1311 թ. և հուղարկավորվել Խաղավանքում, ուստի այս արձանագրությունն էլ առնվազն այդ թվականից է: Վիմագիրը, վանքի՝ Օրբելյաններին պատկանելու մասին վկայելուց բացի, կարևոր է նաև եկեղեցու անվան հիշատակությամբ: Սարգիս մետրոպոլիտի՝ գյուղերի նվիրատվության մասին վերը նշված վիմագրի նման, այս մեկը նույնպես ցույց է տալիս, որ 1655 թ. կառուցված Շատիկ վանքի եկեղեցին կառուցվել է միջնադարյան Ս. Սիրոն եկեղեցու քարերով, այսինքն՝ Վերին Նորավանքի եկեղեցու քարերով:

Բնականաբար կարող է հարց առաջանալ, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է մոռացվել Վերին Նորավանք անունը և ինչպես է առաջացել Շատիկ վանք անունը: Այս անվան պատմությունը, Տիգրան Մկրտչյանի կարծիքով, կապված է 15-րդ դարում ապրած Շատիկ անունով վանահոր և սրբակյաց հոգևորականի անվան հետ: Նա հիշվում է 1476 թ. Պողոս վարդապետի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում՝ «...ի հռչակաւոր մեմաստանիս **ՎԵՐԻ ՆՈՐԱՎԱՆՍ** կոչեցեալ...», որտեղ գրիչը նշում է իր ուսուցիչներին՝ Դավիթ և Սարգիս րաբունապետներին, միաժամանակ առանձնակի շեշտադրմամբ՝ առաջնորդ Շատիկին. «...առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ **Շատիկ միայնակեցի**, որ եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի»⁴⁴:

Այն, որ 15-րդ դարի հիշատակարաններում բազմիցս հիշատակվելուց հետո, 16-րդ դարում Վերին Նորավանքի անունը բնավ չի նշվում, ենթադրել է տալիս, որ այդ ժամանակ դադարել է գործելուց, հնարավոր է, որ ավերվել է երկրաշարժից: Իսկ 1604 թ., երբ պարսից Շահ Աբասի գործած բռնազավթի հետևանքով երկիրը մարդաթափ է եղել, ոչ միայն Վերին Նորավանքի, այլև Վայոց ձորի բազմաթիվ բնակավայրերի անունները մոռացության են տրվել: Երբ տասնամյակներ անց սակավ հայ բնակիչներ վերադարձել են այս կողմերը, տեղի վանքերի ու բնակավայրերի հին անունները մոռացված էին, ուստի եկողները նոր անուններով են կնքել, և կամ դրանք կրում էին այդտեղ իրենցից ավելի շուտ եկած օտարազգիների տված օտարահունչ անուններ: Եպիսկոպոսանիստ Նորավանքն, օրինակ, տեղացիները սկսել են կոչել Կարմիր վանք, Թանատը՝

⁴³ Նույն տեղում, էջ 158:

⁴⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 399:

Ղարավանք, երբեմնի զորեղ Օրբեյանների նստավայր ավան եղեգիսը, մինչև խորհրդային տարիների վերջը, կոչվում էր Ալայազ և այլն:

Ըստ երևույթին, Վերին Նորավանքի՝ 15-րդ դարում ապրած առաջնորդ Շատիկի անունը, որի մասին գրիչն ասում է, թե «...եթող զսէր աշխարհիս և հեռակի զհետ Քրիստոսի», իր անարատ վարք ու բարքով մնացել է ժողովրդի հիշողության մեջ, և երբ 1655 թ. վանքը վերաշինելու նպատակով այստեղ եկած վաճառական Հակոբ Զուղայեցին ու նրա հետևորդները հարց ու փորձ են արել, թե ինչ վանք է, նրանց ասել են՝ Շատիկի վանքն է: Ի դեպ, վերաշինված Ս. Սիրոնի արևմտյան մուտքի բարավորի վրա արտաքուստ, սև ներկով գրված կարճ արձանագրության մեջ որևէ անուն նշված չի եղել. «Շինեցաւ եկեղեցիս թվին: ՌՃԴ: (1655)»⁴⁵: Նշանավոր վանահոր անունով վանքերի անվանակոչումը, առնվազն ժողովրդի շրջանում, անսովոր երևույթ չէ: Օրինակ, այսօր քչերը գիտեն, որ Մխիթար Գոշի անունով հայտնի Գոշավանքը սկզբնապես կոչվել է Նոր Գետիկ: Խորանաշատի վանքի ձեռագրերում գրիչներն իրենց հիշատակարաններում հաճախ գրչության վայրը նշում են տեղի հայտնի վարդապետ Վանականի անունով «ի վանս Վանական վարդապետի»⁴⁶, կամ Տաթևի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում 19-րդ դարի գրիչը վանքի մասին գրում է. «ի վանս Գրիգորի Տաթևացոյն»⁴⁷ և այլն:

Բարեբախտաբար, վանքը վերաշինողները ճիշտ են կողմնորոշվել գլխավոր եկեղեցու անվան հարցում և պահպանել են, հավանաբար վիմագրերում իրենց կարգացած՝ Ս. Սիրոն անունը: Սակայն մի հիշատակարանից դատելով՝ Նորավանք հնավանդ անունը նույնպես այդ ժամանակ իսպառ մոռացված չի եղել: 1658 թ. գրիչ Ավետը եղեգիսում գրած հիշատակարանում նշում է. «...ի յերկրիս Վայո ձորոյ, ի գեղաբաղաբիս յեղեգիս, ի նահանգիս Շատիկոյ Նորավանից սուրբ յանապատիս»⁴⁸: Այսպիսով, այստեղ Շատիկ և Նորավանք անունները հիշվում են միասին, բայց ժամանակի ընթացքում նախընտրությունը տրվել է առաջինին: Ի դեպ, սա նաև վանքի համար օգտագործված Շատիկ անվան մեզ հայտնի առաջին վկայությունն է: Հաջորդ հիշատակությունը 1659 թ. է⁴⁹:

⁴⁵ Դիվան, III, էջ 160: Հրատարակիչը ծանոթագրել է, որ անձրևաչեղի հոսքի հետևանքով արձանագրությունը ջնջվել է:

⁴⁶ Թ. Մինասյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015, էջ 68:

⁴⁷ A. Harutyunyan, *The Spiritual Citadel of Syunik*: Tatev, Yerevan, 2024, p. 248.

⁴⁸ Հայերեն ձեռագրերի ժգ դարի հիշատակարաններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 819:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 860:

Վերաշինված Վերին Նորավանքի կամ Շատիկ վանքի մասին ավելացնենք, որ նրա՝ 17-րդ դարի եկեղեցին ուշագրավ է ճարտարապետական առանձնահատկություններով, հատկապես՝ ներսում եղած թաքստոցներով⁵⁰: Եկեղեցու ավագ խորանում պահպանվել են նաև հետաքրքրական որմնանկարների մնացորդներ⁵¹: Իսկ վանական համալիրն աչքի է ընկնում բարձր պարիսպներով, որոնք ամրացված են աշտարակներով, ինչի շնորհիվ այն բերդի տպավորություն է թողնում:

Համոզված ենք, որ Շատիկ վանքում այս տարի մեկնարկած մաքրման, ամրացման ու նորոգման աշխատանքները երևան կբերեն վանքի պատմության նոր էջեր, որոնք նաև Վերին Նորավանքի պատմության էջերն են:

Ե. Վերին Նորավանքը Դավիթ վարդապետից հետո (14-րդ դարում)

Նշանավոր Դավիթ վարդապետից հետո Կյուրիոն րաբունապետը Վերին Նորավանքում հիշվում է 1329 թ.՝ որպես Մեկնությունների գրքի ստացող, որն ընդօրինակել է Ստեփանոս գրիչը՝ «**ճրամանաւ և արդեամբ սուրբ րաբունապետին Կիրիոնի, առաջնորդի մեծ մեմաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս Լուսոյ եւ Սուրբ Սիոնի**»⁵²: Հիշատակարանում առաջին անգամ, Վերին Նորավանքի Ս. Սիոն եկեղեցուց բացի, հիշատակվում է Ս. Աստվածածինը՝ Լույսի Մայր («Մօրս Լուսոյ») ձևակերպմամբ, որը տեսնում ենք նաև հետագա հիշատակարաններում: Հիշվում են նաև Սյունյաց իշխան Բուրթել Օրբելյանը, նրա կինն ու երկու որդիները, որպես Սյունյաց եպիսկոպոս՝ Ստեփանոս Տարսայիճը, իսկ որպես Արևելից տան վարժապետ՝ Եսայի Նչեցին, միաժամանակ շեշտվում է, որ Կյուրիոնը նրա աշակերտն է եղել. «ի գաւառիս, որ կոչի **Ձոր Վայոյ**, ի տերութեան տեղոյս եւ գաւառիս մեծահաւատ իշխան[աց] իշխանի պարոն **Պուրթելի**... եւ ի դիտապետութեան սուրբ եւ արհիական գլխոյ՝ տէր **Ստեփան[ոսի]**, ի վարժապետութեան Տանս Արեւելեաց մեծարանաշնորհ հոռտորի **Եսաեայ**՝ հօր եւ ուսուցչի վերասացեալ առնս Աստուծոյ սուրբ րաբունապետիս **Կիրիոնի**՝ սպասաւորի սուրբ գեեզմանի րաբունապետին **Դաւթի**, ի թուականութեանս Հայոց **ՉՀԸ (1329)**»⁵³:

⁵⁰ Մ. Հասրաթյան, Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973, էջ 75-76:

⁵¹ Կ. Մաթևոսյան, «Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ», «Հայկական որմնանկարչություն», հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 95-96:

⁵² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020, էջ 48-49:

⁵³ Նույն տեղում:

Որպես գլաձորյան և նորավանքյան գրչական ավանդների շարունակող՝ լինելով վանքի առաջնորդ և ընթերցանատեղ, Կյուրիոսն Վերին Նորավանքում ինքն էլ է գրչությունը զբաղվել: Հայտնի է նրա ձեռքով 1333 թ. գրված մի Ավետարան (ՄՄ 5651): Մատյանի հիշատակարանում նույնպես հիշվում է Վերին Նորավանքի երկրորդ եկեղեցին, իսկ որպես Սյունյաց առաջնորդ՝ Սարգիսը (նրա առաջին հիշատակությունն է որպես Սյունյաց աթոռակալի), որի՝ Վերին Նորավանքում թողած վիճաբիրը հիշատակել ենք վերևում. «ի յաթոռակալութեան սուրբ արքայոյ Սիմեաց տէր Սարգսի, ի գաւառիս Վայո ձորոյ, ի մենաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս լուսոյ եւ Սուրբ Սիոնիս, ձեռամբ մեղսամակարդ անձին [Կեր]իոնի»⁵⁴:

Հաջորդ մատյանը 1341 թվականից է, Վերին Նորավանքում Ղուկաս քահանայի ձեռամբ ընդօրինակված Հովհաննու ավետարանի մեկնությունը, որի ստացողը գրչի ուսուցիչ Կյուրիոսն էր: Հիշատակարանում նա անվանվում է «Բաշ եւ գիտնական րաբունապետ»⁵⁵:

1360 թ. երուսաղեմում ընդօրինակված մի Մաշտոց ծիսամատյանի հիշատակարանում պահպանվել է Վերին Նորավանքի և նրա առաջնորդ Կյուրիոսի մասին շատ հետաքրքիր մի հիշատակություն: Ստեփանոս գրչի թողած բուն հիշատակարանն այն մասին է, որ Կյուրիոսն՝ Սարգիս անունով երբեմնի սանը Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի (Ժամանակից դատելով՝ խոսքը Ստեփանոս Սուլթանշահի մասին է)⁵⁶ ընկերակցությամբ մեկնել է Կիլիկիա և Մեսրոպ Ա Արտագեցի (1359-1372) կաթողիկոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացել: Ապա գնացել է երուսաղեմ, որտեղ էլ ստացել է սույն մատյանը, որի հիշատակարանում նշվում է. «...Տէր Սարգիս, սնեալ եւ վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն ի Վայո ձորն, ի հռչակատօր եւ յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս, յառաջնորդութեանն մեծին րաբունոյն Կիւրիոնի»⁵⁷:

Այստեղ հետաքրքրական է Վերին Նորավանքի հիշատակության ձևը՝ որպես «ի մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն»: Հայտնի է, որ այդ բնորոշումները հատուկ են եղել միայն Գլաձորի համալսարանին, իսկ այստեղ կիրառված են Վերին Նորավանքի համար, ընդ որում՝ շեշտվում է ոչ միայն վանքի ու եկեղեցու,

⁵⁴ Հիշատակարաններ ԺԳ, Բ, էջ 162:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 368:

⁵⁶ Օրբելյան տոմսից սերող Ստեփանոս Սուլթանշահ եպիսկոպոսի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հայտնի, և նրա՝ Կիլիկիա մեկնած լինելու վերաբերյալ նորահայտ տվյալը շատ արժեքավոր է:

⁵⁷ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., հ. է, էջ 218:

այլև Կյուրիոն թաթուկապետի անունը: Դժվար է ասել, թե արդյո՞ք հիշատակարանի գրությունն ժամանակ Կյուրիոն թաթուկապետը գեռես ողջ էր: Համենայն դեպս, սա նրա անվան վերջին հիշատակությունն է:

Վերին Նորավանքում գրչական և կրթական բեղմնավոր աշխատանքը շարունակվել է 15-րդ դարի ընթացքում: Վանքից մեզ հասած ձեռագիր մատյանների ստեղծման ժամանակը հասնում է մինչև 1495 թ., հիշատակարաններում այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում վանահայրերից բացի հիշվում են թաթուկապետներ և նրանց աշակերտներից ոմանք, որը վկայում է այս կենտրոնում ուսումնակրթական գործի շարունակականության մասին⁵⁸: Բայց այդ ժամանակը դուրս է մեր ուսումնասիրության «գլաձորյան շջանից», ուստի դրան կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով:

Ամփոփում

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Վերին Նորավանքի դպրոցը կամ վարդապետարանը՝ Դավիթ թաթուկապետի գլխավորությամբ և Օրբելյան իշխանների հովանավորությամբ սկսել է գործել 1290-ական թթ. կեսերից: Գլաձորի համալսարանի գործունեության շրջանում (մինչև 1338 թ.), այս երկու կենտրոնները սերտ գործակցություն են ունեցել: Վերին Նորավանքի թաթուկապետ Դավիթը, որը գեռես Ներսես Մշեցու գործընկերն էր Մշո Առաքելոց վանքում, հետագայում հավանաբար դասավանդել է նաև Գլաձորում, ջերմ հարաբերություններ ունեցել Նսայի Նչեցու հետ, բայց միաժամանակ հանդես է եկել որպես առանձին վանքի առաջնորդ և դպրոցի թաթուկապետ: Իսկ Վերին Նորավանքի երկրորդ թաթուկապետ Կյուրիոնը միաժամանակ Նսայի Նչեցու և Դավիթ թաթուկապետի աշակերտն է եղել (վերջին անգամ հիշվում է 1360 թ.): Վերին Նորավանքի դպրոցի գործունեությունը շարունակվել է ընդհուպ մինչև 15-րդ դարի վերջը: Այս վանքն այժմ հայտնի է Շատիվանք կամ Շատիկ վանք անունով, որն այն ստացել է 17-րդ դարի 50-ական թթ.՝ վերաշինումից հետո:

⁵⁸ Վերին Նորավանքի 15-րդ դարի գործունեության մասին տե՛ս Լ. Բաբեղեան, «Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչության կենտրոնները», ՀԱ, 2013 (№ 1-12), էջ 375-382:

KAREN MATEVOSYAN

GLADZOR UNIVERSITY AND THE SCHOOL
OF VERIN (UPPER) NORAVANK' MONASTERY

Key words: Vayots' Dzor, Gladzor University, Verin Noravank', vardapet David, Monastery, Shatik.

The University of Gladzor operated in Vayots' Dzor Province in 1282-1338 under the patronage of the Khaghbakean (Prōsh'ean) princes and left a rich cultural heritage. It was believed that the school of the Verin Noravank' Monastery in the same province, originated from Gladzor; however, the facts show that this school was founded in the 1290s and operated under the patronage of the Orbelean princes. The Verin Noravank' School was headed by *vardapet* David, who worked in close cooperation with Gladzor University. The next head of the school was *vardapet* Kiwrion, who was last mentioned in 1360.

The activity of the Verin Noravank' School continued until the end of the 15th century. This monastery is now known as Shativank' or Shatik Monastery, a name it received after reconstruction in the 1750s.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

УНИВЕРСИТЕТ ГЛАДЗОР И ШКОЛА
МОНАСТЫРЯ ВЕРИН (ВЕРХНИЙ) НОРАВАНК

Ключевые слова: Вайоц Дзор, Гладзор, университет, Верин Нораванк, вардапет Давид, монастырь, Шатик.

Гладзорский университет действовал в провинции Вайоц Дзор в 1282-1338 гг. под покровительством князей Халбакян (Прошян), и оставил богатое культурное наследие. Считалось, что школа монастыря Верин Нораванк (в той же провинции), берет свое начало от Гладзора, однако факты свидетельствуют, что школа Верин Нораванк была основана в 1290-х годах и действовала под покровительством князей Орбелян. Школу Верин Нораванка возглавлял вардапет Давид, который работал в тесном сотрудничестве с Гладзорским университетом. Следующим главой школы стал вардапет Кюрион, последний раз упоминавшийся в 1360 году.

Деятельность школы Верин Нораванка продолжалась до конца 15 века. Этот монастырь сейчас известен как Шативанк или монастырь Шатик. Это название он получил в 50-х годах XVII века после реконструкции.